

УДК 34.01

Котуха О. С., к. ю. н., доцент кафедри цивільного права та процесу, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів;

Гентош Р. Є., к. ю. н., в.о. доцента кафедри цивільного права та процесу, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів.

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ — ПРИНЦИП ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ

Анотація. Досліджується принцип диспозитивності як домінанта захисту суб'єктивних прав, норми матеріального та процесуального права, які закріплюють цей принцип та визначають його зміст. У статті проаналізовано положення Конституції України, які визначають право на захист та засади його реалізації, обґрунтовується необхідність доповнення Конституції України нормами, що закріплювали б принцип диспозитивності як одну із засад реалізації права на захист.

Ключові слова: принцип права, диспозитивність у праві, принцип диспозитивності, суб'єктивне право, захист суб'єктивного права.

Kotukha O. S., Candidate of Legal Sciences, Associate professor of the Department of Civil Law and Process, Lviv University of Trade and Economics, Lviv;

Gentosh R. E., acting Associate Professor of the Department of Civil Law and Process, Lviv University of Trade and Economics, Lviv.

DISPOSITIVE — THE PRINCIPLE OF PROTECTING SUBJECTIVE RIGHTS

Abstract. This article examines the principle of dispositivity as the principle of protecting subjective rights, norms of material and procedural law, which consolidate this principle and determine its content. The article analyzes the provisions of the Constitution of Ukraine, which define the right to protection and the principles of its implementation, and substantiates the need to supplement the Constitution of Ukraine with norms that would consolidate the principle of discretion as one of the principles of the realization of the right to defense.

Keywords: principle of law, dispositivity in a law, principle of dispositivity, subjective right, protection of subjective right.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2018-07-06>

Постановка проблеми. Захист суб'єктивних цивільних прав здійснюється на засадах диспозитивності. Принцип диспозитивності закріплений в усіх процесуальних кодексах України, а також в Законі України «Про виконавче провадження» [1], й переважно досліджувався лише як принцип процесуального права. Разом з тим, принцип диспозитивності є однією з найважливіших засад захисту суб'єктивних прав, яка визначається нормами матеріального права. Однак, у Конституції України та інших нормативних актах, які визначають матеріально-правові засади здійснення

права на захист принцип диспозитивності прямо не закріплений. Спеціальні наукові дослідження принципу диспозитивності як принципу захисту суб'єктивних прав відсутні.

З огляду на це, принцип диспозитивності як принцип захисту суб'єктивних цивільних прав потребує окремого дослідження. Крім того, є необхідним обґрунтування доцільності його закріплення у Конституції України та у галузевих нормативних актах, які визначають матеріально-правові засади захисту суб'єктивних прав.

Стан дослідження. Наукові дослідження принципів права загального характеру здійснювались такими вченими як Алексєєв С. С., Александров М. Г., Васільєв А. М., Халфіна Р. О. та ін. Поняття та ознаки принципів права також розкрито у працях таких українських вчених-юристів як Кельман М. С., Колодій А. М., Копейчиков В. В., Скакун О. Ф., Рабінович П. М., та ін.

Принцип диспозитивності у галузевих правових науках досліджувався лише як принцип процесуального права. Диспозитивність як одна з найважливіших засад захисту суб'єктивних цивільних прав у приватному праві не була предметом дослідження правової науки.

Метою статті є дослідження та розкриття змісту принципу диспозитивності як одного з найважливіших принципів захисту суб'єктивних цивільних прав, обґрунтування необхідності закріплення даного принципу в Конституції України.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження принципу диспозитивності як принципу захисту суб'єктивних прав необхідно перш за все розкрити поняття «диспозитивність». Диспозитивність (від лат. *Dispositus* — упорядкований, розподілений) — це можливість суб'єктів самостійно упорядкувати (регулювати) свої відносини, діяти на власний розсуд: вступати чи відмовитись від участі у правовідносинах, визначати їх зміст, здійснювати свої права або утримуватися від цього, з кількох запропонованих законом або договором варіантів поведінки обирати оптимальний з огляду власних інтересів [2, 197]. Як відзначає Н. К. Краснослободцева, диспозитивність має міжгалузевий характер, її можна розглядати в рамках публічного та приватного, матеріального і процесуального права [3, 7]. Диспозитивність може розглядатись і як одна з основоположних засад правового регулювання, і як принцип права.

Ще в юридичній літературі минулого століття принцип диспозитивності нерозривно пов'язувався із захистом суб'єктивних прав.

Право на захист є самостійним суб'єктивним правом, яке закріплене, в нормах матеріального права. В нормах процесуального права закріплений порядок його реалізації. Право на захист є конституційним суб'єктивним правом. Частиною 5 ст. 55 Конституції України [4] встановлено: кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Ця норма знаходить своє відображення в нормах матеріального права, закріплених в галузевих кодексах. Так, у статті 15 Цивільного кодексу України [5] встановлено: кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його

порушення, невизнання або оспорювання, кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Відповідно до ч. 2 статті 20 Господарського кодексу України [6] кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів. В нормах матеріального права визначено засади, на яких здійснюється право на захист суб'єктивних прав. Зокрема, відповідно до ст. 20 Цивільного кодексу України право на захист особа здійснює на свій розсуд. Нездійснення особою права на захист не є підставою для припинення цивільного права, що порушене, крім випадків, встановлених законом. Отже, ст. 20 ЦК України встановлює диспозитивність у здійсненні права на захист.

Право на захист реалізується на засадах диспозитивності, які полягають в наступному:

1) суб'єкт має можливість обрати один із способів захисту права. Ч. 2. ст. 16 ЦК України передбачено такі способи захисту цивільних прав та інтересів : визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Крім того, диспозитивність також проявляється у тому, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках. У ч. 2 статті 20 ГК України наведено перелік способів, які може обирати суб'єкт, право якого порушене, зокрема до таких способів належать : визнання наявності або відсутності прав; визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемлюють права та законні інтереси суб'єкта господарювання або споживачів; визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом; відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання; припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення; присудження до виконання обов'язку в натурі; відшкодування збитків; застосування штрафних санкцій; застосування оперативно-господарських санкцій; застосування адміністративно-господарських санкцій; установлення, зміни і припинення господарських правовідносин; іншими способами, передбаченими законом. В окремих випадках перелік можливих способів захисту прав визначається нормами спеціальних нормативних актів;

2) суб'єкт має можливість обирати форму (порядок) захисту свого суб'єктивного права. Відповідно до ч. 1 ст. 16 Цивільного кодексу України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Ця норма передбачає можливість

суб'єкта обрати судовий порядок захисту свого порушеного права або інтересу серед усіх можливих форм захисту. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 17 ЦК України у випадках, встановлених Конституцією України та законом, особа має право звернутися за захистом цивільного права та інтересу до органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Тобто, суб'єкт може також захищати своє право в адміністративному порядку. При цьому адміністративний порядок не виключає можливості подальшого судового захисту, зокрема рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду (ч. 3 ст. 17 ЦК України). Особа може звернутися за захистом цивільного права також до нотаріуса (ст. 18 ЦК України). І, нарешті, відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. При цьому самозахист також здійснюється на засадах диспозитивності. Зокрема, ч. 2 ст. 19 ЦК України передбачає, що способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства. Однак диспозитивність у виборі способів самозахисту реалізується у певних межах: способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Отже, принцип диспозитивності стосується будь-якої форми захисту суб'єктивного цивільного права;

3) диспозитивність полягає і в тому, що суб'єкт має можливість відмовитися від захисту свого порушеного права чи інтересу. Разом з тим, відповідно до ч. 2 ст. 20 ЦК України нездійснення особою права на захист не є підставою для припинення цивільного права, що порушене, крім випадків, встановлених законом. Тобто, допускається нездійснення суб'єктом свого права на захист. Однак це не припиняє самого права. Водночас, ч. 3 ст. 12 ЦК України встановлено, що особа може відмовитися від свого майнового права. Якщо нездійснення права на захист не є підставою для припинення цивільного права, то внаслідок відмови суб'єкта від свого майнового права це право припиняється.

Наявність принципу диспозитивності у процесуальному праві обумовлений тим, що через норми процесуального права здійснюється захист матеріального суб'єктивного права, а також тим, що право на захист суб'єктивного права, закріплене в нормах матеріального права, передбачає диспозитивні засади його реалізації.

Незважаючи на те, що диспозитивність є однією з найважливіших засад захисту суб'єктивних прав, ні у статті 55 Конституції України, яка закріплює право на захист, ні у статті 129 Конституції України, яка визначає основні засади судочинства, диспозитивність не згадується.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» також не закріплює принципу диспозитивності, хоча встановлює ряд інших принципів судочинства. Незважаючи на те, що принцип диспозитивності згадується у

всіх галузевих процесуальних кодексах як одна з основних засад кожного з видів судочинства, у нормативних актах загального характеру його упущено.

Отже, можна стверджувати про непослідовність законодавця щодо закріплення принципу диспозитивності. Враховуючи це, необхідно доповнити Закон України «Про судоустрій та статус суддів» статтею, яка б визначала загальний зміст диспозитивності для усіх форм судочинства.

Принцип диспозитивності визнається одним з найважливіших принципів цивільного процесуального права України не лише на теоретичному рівні, а й у процесуальних кодексах України. У Цивільному процесуальному кодексі України [7] принцип диспозитивності віднесено до основних засад (принципів) цивільного судочинства (п.5 ч.2 ст.2 ЦПК України). Його зміст розкрито у ст. 13 ЦПК України.

Щодо закріплення принципу диспозитивності у господарському процесуальному законодавстві необхідно зазначити, що у первісній редакції Господарського процесуального кодексу України, принцип диспозитивності взагалі не був закріплений, хоча й визнавався юридичною наукою однією з найважливіших засад цієї галузі права. Однак в редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року № 2147-19 [7] принцип диспозитивності не лише визначено як одну з основних засад (принципів) господарського судочинства (ч. 3 ст. 2 ГПК України), а й розкрито його зміст (ст. 14 ГПК України).

Незважаючи на те, що принцип диспозитивності є більш характерним для приватного права, він знаходить своє закріплення і у процесуальних кодексах публічного права. Кодекс адміністративного судочинства України хоча й закріплює принцип диспозитивності (п.4 ч.3 ст. 2 КАС України) як одну з основних засад (принципів) адміністративного судочинства, однак не повністю розкриває його зміст (ст. 9 КАС України). Принцип диспозитивності також закріплений і у Кримінальному процесуальному кодексі України [8]. Відповідно до ч.1 ст. 7 КПК України зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, віднесено й диспозитивність. Однак зміст принципу диспозитивності безпосередньо в нормах КПК України не розкрито.

З огляду на викладене вище, доцільно проаналізувати норми процесуального права, які закріплюють принцип диспозитивності, з'ясувати його зміст та особливості закріплення та застосування у нормах кожної з галузей права.

Наука цивільного процесуального права найбільш послідовно відстоювала необхідність юридичного закріплення принципу диспозитивності. Тому цей принцип закріплений у нормах Цивільного процесуального кодексу України.

Відповідно до статті 13 ЦПК України принцип диспозитивності цивільного судочинства полягає в наступних положеннях :

- суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим

відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках (ч. 1 ст. 13 ЦПК України);

- збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом (ч.2 ст. 13 ЦПК України);

- учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності (ч.3 ст.13 ЦПК України);

- суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє (ч. 4 ст. 14 ЦПК України).

Із змісту статті 13 ЦПК України вбачається, що до неї включені як ті положення, які розкривають зміст принципу диспозитивності цивільного судочинства, так і ті положення, які не мають до нього безпосереднього відношення. Так, зокрема, ч. 2 ст. 13 ЦПК України стосується процесу доказування та обов'язку доказування, вона відображає намагання законодавця звільнити суд від збирання доказів. Тому за своїм змістом ця норма близька до ч. 7 ст. 81 ЦПК та мала б бути закріплена саме у цій статті, яка має назву «Обов'язок доказування та подання доказів». Також до ч. 4 ст.13 ЦПК включено норму, яка стосується, насамперед, представництва, а не диспозитивності, а тому її слід було б віднести до тієї статті ЦПК України, яка регулює питання представництва.

Отже, стаття 13 ЦПК України не тільки не визначає поняття диспозитивності а й неповністю розкриває його зміст. Враховуючи вищенаведене, статтю 13 ЦПК України необхідно доповнити нормою, в якій, перш за все, було б визначено поняття принципу диспозитивності цивільного судочинства як можливості вільно здійснювати свої процесуальні права, розпоряджатися своїми процесуальними правами на власний розсуд або відмовитися від їх здійснення на будь-якій стадії цивільного процесу.

У Господарському процесуальному кодексі України норми, які закріплюють принцип диспозитивності, з'явилися найпізніше з усіх чинних процесуальних кодексів України. З огляду на це, положення ГПК України про принцип диспозитивності повинні втілювати сучасні підходи юридичної науки до розкриття змісту цього принципу. У статті 14 ГПК України, яка має назву диспозитивність господарського судочинства, закріплено наступні положення :

- суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках. Збирання доказів у господарських справах не є

обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом (ч. 1 ст. 14 ГПК України);

- учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності (ч.2 ст. 14 ГПК України).

Отже, ст. 14 ГПК України закріплює норми, які є майже ідентичними ст. 13 ЦПК України. І в цьому випадку також необхідно констатувати, що в нормах ГПК відсутнє поняття принципу диспозитивності господарського судочинства, а його зміст розкрито неповністю. При цьому друге речення ч. 1 ст. 14 ГПК за змістом є ближчим до ч.4 ст. 74 ГПК, якою встановлено, що суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи, крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів. Отже, друге речення ч.1 ст. 14 ГПК більше відповідає назві статті ст. 74 ГПК України — «Обов'язок доказування і подання доказів», а тому ця норма за змістом повинна бути закріплена у ст.74 ГПК, а не у ч. 1 ст. 14 ГПК.

Варто також зазначити, що оскільки цивільне процесуальне право та господарське процесуальне право є процесуальними галузями приватного права, то принцип диспозитивності в їх нормах мав би відобразитися якнайповніше. Однак, з точки зору повноти розкриття змісту цього принципу, то найкращим чином це реалізовано у Кодексі адміністративного судочинства України, хоча, на відміну від ЦПК та ГПК, у ньому немає окремої статті, присвяченої принципу диспозитивності. Стаття 9 КАС України має назву «Змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі», а, отже, містить норми, які стосуються інших процесуальних понять. Незважаючи на це, у вказаній статті центральне місце відведено принципу диспозитивності. Очевидно, що законодавець об'єднав засади змагальності та диспозитивності з урахуванням пункту 3 ч. 3 ст. 129 Конституції України. Що, власне, й підтверджується змістом ч.1 ст. 9 КАС України. Принципу диспозитивності фактично присвячено три частини з чотирьох. В ч.1 ст. 9 КАС України закріплено один із елементів принципу диспозитивності, якого, на нашу думку, не вистачає ст. 13 ЦПК та ст. 14 ГПК. Так, в ч. 1 ст. 9 КАС вказано : «розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості». Ця частина ст. 9 стосується одразу двох принципів змагальності сторін та диспозитивності. Одним з проявів диспозитивності є свобода в наданні сторонами суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Ні в ЦПК, ні в ГПК цей аспект принципу диспозитивності судочинства не розкритий. Вони не закріплюють такої норми, незважаючи на те, що така норма визначена п.3 ч.3 ст. 129 Конституції України як одна з основних засад судочинства. Саме тому вбачається, що дещо вирваним із загального контексту є закріплення у ст. 13 ЦПК і у ч.1 ст. 14 ГПК норми, яка передбачає, що збирання доказів у господарських справах не є

обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим кодексом. Враховуючи вищенаведене, доцільно закріпити у ст. 13 ЦПК та у ст. 14 ГПК аналогічну норму, яка закріплена у ч. 1 ст. 9 КАС України : «розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах свободи в наданні сторонами суду своїх доказів і у доведенні ними перед судом їх переконливості». Тоді й зміст цих статей буде сприйматися більш логічно та цілісно.

Отже, порівнюючи ст. 9 КАС України з подібними статтями ЦПК і ГПК варто відзначити, що вона розкриває найбільше аспектів принципу диспозитивності судочинства. У той час як ст. 13 ЦПК України та ст. 14 ГПК України розкривають лише деякі з них. Однак загальним недоліком усіх процесуальних кодексів є відсутність визначення принципу диспозитивності та неповне розкриття його змісту. З огляду на це вищевказані статті Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу необхідно доповнити нормами, які визначали поняття диспозитивності та розкривали усі аспекти принципу диспозитивності з урахуванням особливостей цивільного та господарського процесу.

Принцип диспозитивності визнається також однією із засад здійснення виконавчого провадження (статті 2 Закону України «Про виконавче провадження»). Однак ні поняття, ні зміст диспозитивності Законом України «Про виконавче провадження» не розкриваються. У зв'язку з цим є доцільним доповнення цього закону нормами, які б розкривали поняття, зміст та особливості реалізації принципу диспозитивності у виконавчому провадженні

Висновки. На підставі викладеного вище, можна зробити висновок, що принцип диспозитивності захисту суб'єктивних прав, перш за все, відображений у нормах матеріального права. Норми матеріального права, що визначають зміст права на захист суб'єктивного права, засади та порядок його реалізації, обумовлюють закріплення диспозитивності у якості однієї з найважливіших засад процесуального права. З огляду на викладене вище принцип диспозитивності необхідно закріпити в Конституції України як одну із засад здійснення права на захист та як принцип судочинства. У галузевих процесуальних кодексах необхідно закріпити поняття принципу диспозитивності та забезпечити однакове розкриття його змісту з урахуванням особливостей різних форм судочинства.

Література:

1. Про виконавче провадження : Верховна рада України; Закон (редакція) від 10.11.2018. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 30, ст.542. [Електронний ресурс] // <http://zakon1.rada.gov.ua>.
2. Юридична енциклопедія: в 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.. — К.: «Укр. енцикл.», 1998. — Т.2: Д-Й. — 1999. — 744 с.
3. Краснослободцева, Н. К. Диспозитивность как инструмент закрепления свободы личности в законодательстве [Текст] / Н.К. Краснослободцева. // Юридическая наука. -2011. — № 2. — С. 7 -11.
4. Конституція України : Верховна Рада України; Конституція, Закон від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. —

- № 30. — Ст. 141. [Електронний ресурс] // <http://zakon1.rada.gov.ua>
5. Цивільний кодекс України : Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс, Закон від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України, 2003, №№40-44, ст.356. [Електронний ресурс] // <http://zakon1.rada.gov.ua>
 6. Господарський кодекс України : Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс, Закон від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України, 2003, №18, ст.144. [Електронний ресурс] // <http://zakon1.rada.gov.ua>
 7. Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів від 3 жовтня 2017 року // Відомості Верховної Ради України. — 2017. — № 48. — ст. 436. [Електронний ресурс] // <http://zakon1.rada.gov.ua>
 8. Кримінальний процесуальний кодекс України : Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс, Закон в редакції від 10.11.2018. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. [Електронний ресурс] // <http://zakon1.rada.gov.ua>

References:

1. Pro vy`konavche provadzhennya : Verxovna rada Ukrayiny`; Zakon (redakciya) vid 10.11.2018. // Vidomosti Verxovnoyi Rady` (VVR), 2016, № 30, st.542. [Elektronny`j resurs] // <http://zakon1.rada.gov.ua>.
2. Yury`dy`chna ency`klopediya: v 6 t./ Redkol.: Yu.S. Shemshuchenko ta in.. — K.: «Ukr. ency`kl.», 1998. — T.2: D-J. — 1999. — 744 s.
3. Krasnoslobodceva, N. K. Dy`spozy`ty`vnost` kak y`nstrument zakrepleny`ya svobody ly`chnosty` v zakonodatel`stve [Tekst] / N.K. Krasnoslobodceva. // Yury`dy`cheskaya nauka. -2011. — № 2. — S. 7 -11.
4. Konsty`tuciya Ukrayiny` : Verxovna Rada Ukrayiny`; Konsty`tuciya, Zakon vid 28 chervnya 1996 r. // Vidomosti Verxovnoyi Rady` Ukrayiny`. — 1996. — № 30. — St. 141. [Elektronny`j resurs] // <http://zakon1.rada.gov.ua>
5. Sy`vil`ny`j kodeks Ukrayiny` : Verxovna Rada Ukrayiny`; Kodeks Ukrayiny`, Kodeks, Zakon vid 16.01.2003 r. // Vidomosti Verxovnoyi Rady` Ukrayiny`, 2003, №40-44, st.356. [Elektronny`j resurs] // <http://zakon1.rada.gov.ua>
6. Gospodars`ky`j kodeks Ukrayiny` : Verxovna Rada Ukrayiny`; Kodeks Ukrayiny`, Kodeks, Zakon vid 16.01.2003 r. // Vidomosti Verxovnoyi Rady` Ukrayiny`, 2003, №18, st.144. [Elektronny`j resurs] // <http://zakon1.rada.gov.ua>
7. Zakon Ukrayiny` «Pro vnesennya zmin do Gospodars`kogo procesual`nogo kodeksu Ukrayiny`, Sy`vil`nogo procesual`nogo kodeksu Ukrayiny`, Kodeksu administraty`vnogo sudochy`nstva Ukrayiny` ta inshy`x zakonodavchy`x aktiv vid 3 zhovtnya 2017 roku // Vidomosti Verxovnoyi Rady` Ukrayiny`. — 2017. — № 48. — st. 436. [Elektronny`j resurs] // <http://zakon1.rada.gov.ua>
8. Kry`minal`ny`j procesual`ny`j kodeks Ukrayiny` : Verxovna Rada Ukrayiny`; Kodeks Ukrayiny`, Kodeks, Zakon v redakcii vid 10.11.2018. // Vidomosti Verxovnoyi Rady` Ukrayiny` (VVR), 2013, №9-10, № 11-12, № 13, st.88. [Elektronny`j resurs] // <http://zakon1.rada.gov.ua>.